

մանն ու ճանապարհորդութեանցը մէջ, եւ այն երկասիրութեան վրայ աւելցուց ոչ միայն ճիշդ և առատ ծանօթութիւններ ու ճոխ ցուցակներ, այլ նաև դեղեցիկ աշխարհացոյց մը Պարսկաստանի և սահմանակից երկիրներուն:

Այս հրատարակութեան մէջ այն գիտնականները Պարսկաստանի քանի մը կողմերը մանրամասնաբար կը ստորագրեն, և չատ մը տեղեկութիւններ կը սրբագրեն, որոնք մինչ վերջին ժամանակներն ուղիղ չէին գիտեր ուսումնականք: Օրինակի համար, Գարուն գետոյն ընթացքը. այս գետը Զէրտէ լեռնէն կ'ելլէ քանի մը մանր հեղեղներու հաւաքուած ջրերէն ձևանալով. հասնելով Սուսիանու կամ Ծօշի դաշտերը՝ բաւական մեծ գետ ձևացած կ'ըլլայ, և ճամբայ կը բանայ ժայռերու բաւիղի մը մէջէն, ու կ'ելլէ նեղ անցքէ մը Աբիլի հովտին մէջ, ուր կ'առնու լայն ու փառաւոր գետի ամէն մեծութիւնքը: Անկէ անդին նաւարկելի կրնար ըլլալ, թէ որ քանի մը ժայռ ու Շուաղէրի թումբը արգելք չըլլային անկողնոյն վրայ. յետ անցնելու Շուաղէր քաղաքին քովէն ու աւերակներու մէջէն, որոնք մնացորդ են հին քաղաքականութեան, Գարուն գետը կ'ելլէ Ահվազ հօն ետեւէ ետեւ չորս ճամբայ կը բանայ կարծրակուռ քարանց մէջէն. այս ճամբաներէն առաջինը ձևացած է հին

բերդի մը աւերակներով. երկրորդն՝ աւելի լայն է, և բաւական քարավազ մը կը կազմէ, որուն վրայ դուցէ ժամանակաւ կ'ամուրլ մը ձգուած ըլլայ, և հիմա բազմաթիւ ջրաղացներ կան. երրորդ ու չորրորդ անոքերը քանի մը մէգր միայն ներս կը մտնեն գետոյն անկողնին մէջ և ճամբան ազատ կը թողուն նաւարկութեան: Ահվազի մօտ գետոյն լայնութիւնն է գրեթէ մէկ քիլոմէտր, և խորութիւնն է գոնէ երկու երեք մէտր:

Գարունը բոլոր իր ընթացիցը մէջ այնպիսի տեղերէ կ'անցնի՝ որոնք կը պահեն հին մշակութեան հետքը. ամեն կողմանէ իր մէջը կու գան ոռոգութեան ջրանցներ: Իր ամեն ճիւղիցը վրայ, յայտնի կը տեսնուին հետք ջրանցից, թումբերու, փականաց, յաւաջադէմ քաղաքականացեալ ժողովրդեան մը պիտոյիցն համար: Որով ըսել է թէ իր փանցը վրայ կը ծաղկէր երբեմն գործունեայ և եռանդուն ժողովուրդ մը, որ կրնայ հիմա ալ կանգնիլ: Այս բանիս համար Պարսից Շահին առաջարկութիւն մը ներկայացուեցաւ նաւարկելի ընել այս գետը, և չոգենաւուց կանոնաւոր ընկերութիւն մը հաստատել, որ կարող ըլլայ ծաղկեցունել երկրագործութեամբ և վաճառականութեամբ այսպիսի բարեբեր ու բազմամարդ երկիր մը:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՐ

Այն երկաթուղին որ պիտի կապէ կովկասեան դաւառները Ռուսիոյ կայսերութեան կեդրոնական մեծ դժերուն հետ, այսինքն Ռուսոյէն, Տոնի վրայ, մինչև կովկասեան մեծ շղթային լեռնանցից բերանը շինուած երկաթուղին, սկսաւ բանիլ մինչև վլատիկաւկա: Առ այժմ 654 վերսդ է (694 քիլոմէտր), որ երազութեամբ աւելի քան երեք ա-

ւուր վաստակ կը ներկայացունեն. որով Բեդրպուրկ փոխանակ տասնըմէկ օր հեռու ըլլալու թիֆլիզէն, ու թաւուր ճամբայ կ'ըլլայ:

Յետ լմննալու այն դժին քննութիւնքն, որ պիտի միացունէ թիֆլիզ ու Պաքու, և պիտի լրացունէ արագ հաղորդակցութիւնն Սև ծովուն կազրից ծովուն հետ, կայսերական հաճութիւնն

ընդունեցան, հիմա շինութեան խըն-
դիրը մնացեր է։ Այս գծին երկայնու-
թիւնը պիտի ըլլայ 500 վերստ (532
քիլոմէտր), և անյաղթելի դժուարու-
թիւններ չունի։ Կուր գետոյն ընթացի-
ցը պիտի հետևի, որուն վրայէն երկու
տեղէն պիտի անցնի հարկէ երկրի մը
մէջէն, որ մեծաւ մասամբ անմշակ ու
խոպան սքեւի է։ Ուստի կովկասեան
շղթային առանցիցը զուգահեռական
պիտի ընթանայ՝ մինչև ուր որ կուր
կ'ընդունի իր մէջը զերասխ, և ետքէն
պատեւելով մի և նոյն շղթային հարա-
ւային արևելեան ստեղանց ծայրագոյն
սպառուածը, պիտի դառնայ քիչ մը
տեղ դէպ 'ի հիւսիս, որպէս զի հասնի
Կազրից ծովուն վրայ Պաքուի նաւա-
հանգիստը։ Այս երկաթուղին միայն
ելեգալէթալ քաղաքը պիտի հանդի-
պի, որ է կառավարութեան գլխաւոր
տեղին, և պիտի անցնի Գարաեազ ա-
նապատին երկիրներուն մէջէն, որոնք
այս վերջերս մշակուեցան և ջրարբուե-
ցան մասնաւոր խնամքով, ըստ ոճոյ
լոմպարտիոյ դաւառին իտալիոյ։ Կա-
խէթու ընդարձակ դաւառն, ուր Ալա-
դան գետն անցնելով կը թափի Կուրի
մէջ, թիֆլիզու արևելեան կողմը կ'ընկ-
նայ և լաւ մշակուած է, և ունի առատ
գինի, ցորեն, նաւթ, և ուրիշ բերք. սա-
կայն երկար դար 'ի վար իջնելուն, որով
հետև մեծ խոտորումն կը պահանջէր,
և աշխատութեան շատ դժուարութիւն-
ներ կը ներկայացունէր, անոր համար
առ ժամա դուրս թողուեցաւ։ Գուցէ
վերջը կողմնական երկաթուղով մը
կապուի այս գծին հետ։

Նշանակութեան արժանաւոր ելեէջը
միայն քանի մը բլրաներ են նոյն իսկ
թիֆլիզեան մօտ, չափաւոր բարձրու-
թեամբ, քիչ հեռու հաղորդակցութեան
կէտէն փոթիի երկաթուղոյն հետ, և
ուրիշ քանի մը բլրներ ու հողու
անհաւասարութիւններ, որ պահ ընդ-
պահ ընդ առաջ կ'ըլլան Պաքուէն վաթ-
սուն քիլոմէտր առաջ, Ուրիշ նշանա-
ւոր դժուարութիւն մըն ալ են բազմա-
թիւ անկողիք հեղեղաց, որոնք անցք

ՊՐԱԿ Բ.

կու տան հալած ձեանց և անձրևային
ջրոց, թէ այն մեծ լեռնաշղթային և
թէ Հայաստանի լեռանց հիւսիսային
ջրաբաժնից. և այս անկողիններն եր-
բմի քանի մը քիլոմէտր լայնք կ'ունեն-
նան և սրբնթաց ջրոց մեծամեծ զան-
գուածներ կը տանին։

Շատ նշանաւոր է այս երկաթուղին,
որուն վրայ պիտի երթեկեն Եւրոպիոյ
վաճառքը դէպ 'ի Պարսկաստան, ու փո-
խադարձաբար Պարսկաստանի վա-
ճառքն ալ դէպ 'ի Եւրոպա։ Հիմա սովո-
րական ճամբով այս վաճառքը տասնէն
տասնէն հինգ օր կը կորսնցունեն թիֆ-
լիզէն մինչև Պաքու երթալու, մաս մը
ուղտերով, մաս մ' ալ սայլերով. բայց
երբ երկաթուղին լմրնայ՝ երկու օր
բաւական կ'ըլլայ։ Այս դէպքը ծանր
հարուած մը պիտի սույ Տրապիզոնի
նաւահանգստին, ուստի կ'անցնէին ար-
տաքին վաճառք դէպ 'ի Պարսկաստան,
և հիմա պիտի մնան միայն Տաճկա-
ստանի սահմանակից Պարսից քանի մը
դաւառներն, որոնց գլուխն է Դաւլ-
րէթ։ Այս երկաթուղին մեծ կենդա-
նութիւն պիտի տայ նաև ներքին վա-
ճառականութեան կովկասեան դաւա-
ռաց։ Պաքուի նահանգին մէջ, և մաս,
նաւորապէս Ափշեռնի թերակղզոյն
մէջ, օր ըստ օրէ նորանոր հորեր կը
բացուին նաւթի, և գործարաններ կը
կանգնուին քարեղի, և այնչափ առատ
է այս բնական բերքն որ կրնայ բաւել
բոլոր կովկասու սպառման. բայց փո-
խադարձեան երկայնութիւնն և ճա-
նապարհներուն վիճակն տեղափոխու-
թեան ծախքն այնչափ կը ծանրացու-
նեն որ թէ և քարեղն իր գոյացած տեղն
ոչինչ գին ունենայ, սակայն թիֆլիզ ու
միւս տեղուանք տարուելով աւելի
թանկ կ'արժէ քան թէ Ամերիկոյ քար-
եղը։ Նոյնպէս տորոնն, որ Գուպայի
նահանգը առատօրէն կը բերէ, հիմա
Ռուսիոյ ներքին կողմին ալ սպառումն
չի գտներ, և դուրս զրկելու ալ չատ ծա-
խուց պէտք կ'ըլլայ, ուր երկաթուղին
լմրնալէն ետքը չափաւոր ծախսը
կրնան Եւրոպա զրկուիլ, Սև ծովէն։

Բայց Տրապիզոնի նաւահանգիստն աւելի ծանրագոյն հարուած մը պիտի ընդունի մօտաւոր ապագայի մը մէջ, երբ կովկասեան երկաթուղեաց միւս ճիւղն ալ լիննայ, որ Ռուսիոյ Հայաստանէն անցնելով Երևանու Նահանգէն պիտի երթայ մինչև Զուղա՝ Պարսից սահմանը։ Այս գծին ալ քննութիւններն արդէն ձեռք առնուած են, և քիչ ժամանակէն լիննալով՝ բարձրագոյն կառավարութեան պիտի ներկայացուն։ Անկէ ետքը կայսերական հաճութիւնն առնելով սկիզբ պիտի տրուի գործոյն։

Այս գիծը պիտի բաժնուի Պաքուի ճամբէն, ոչ շատ հեռու թիֆլիզէ, ընթանալով գրեթէ ճիշդ դէպ 'ի հարաւ, միշտ լեռնային երկրի վրայ, 1500 ոտք բարձրութեամբ ծովուն երեսէն, որ բարձրութեան վրայ է թիֆլիզ, նեղ հովիտներէ անցնելով, մինչև 4500 ոտք բարձրութեան հասնելով, պիտի իջնէ Երեւան, որ համանուն նահանգին գլխաւոր քաղաքն է։ Ճամբուն այս առաջին մասին մէջ երկաթուղին քիչ մը խտորեւելով դէպ 'ի արևմուտք՝ պիտի մտնենայ Օսմանցոյ սահմանագլխոյն, Ղարսի մօտ, ուզելով հասնիլ մեծ բերդաքաղաքն Աղէքսանդրուպօլ։ Բայց երկաթուղոյն այս վերջին մասն ու խոտորումը դեռ ևս մասնաւոր քննութեանն է որոշման պէտք ունի, վասն զի յառաջ քան հասնելու Երեւան՝ պիտի պատէ բարձր Ալակէզի (Արագած) զառիվայրքը, Երեւանէն քիչ մը անդին և Արարատէն ոչ շատ հեռու, պիտի հասնի երասխայ հովիտը, և անոր ձախ ափունքէն ընթանալով և հին ճամբէն ու Նախիջևանէն անցնելով պիտի գայ մինչև Զուղա՝ Պարսից սահմանագլխը։ Այս ճամբուն բոլորական երկայնութիւնը պիտի ըլլայ գրեթէ 400 վերստ, այսինքն 426 քիլոմէտր։

Ձինուորական ստաւթութեամբ շատ մեծ կարևորութիւն պիտի առնու այս երկաթուղին, որ կապուելով կառաց ճամբաներու հետ, որոնք մեծ խնամքով շինուելու կամ նորոգուելու վրայ են, Ռուսիա կարող կ'ըլլայ երբ հարկադրուի

երազույթեամբ հասցունել զօրք թէ՛ Պարսկաստանի և թէ՛ Թուրքիոյ սահմանագլուխները։ Քաղաքական տեսութեամբ ալ ոչինչ նուազ մեծ կարևորութիւն պիտի առնու այս երկաթուղին, փոխադրելով Ռուսի Հայաստանի ճոխութիւնը (բամազկ, ցորենեղէնք, կաշեղէնք, աղ, հանքային արտադրութիւնք) թիֆլիզի վաճառանոցը, վաճառաբերութեամբ, վաճառահանութեմ, վաճառուց երթևեկութեամբ որ արդէն շատ բանուկ է կովկասու մօտաւոր պարսկական Ատրպէճան դաւառին հետ, որուն մայրաքաղաքն է Դաւլէթ, որ Զուղայէն գրեթէ 150 քիլոմէտր հեռաւորութիւն ունի։

Կայսերական կառավարութիւնը մեծապէս փոյթ կը տանի այս երկաթուղոյն շինութեանը, որ մեծ լեռնաշղթայի գագաթներէ պիտի անցնի, և այս երկաթապատ ճամբան մինչև հիմա եղածներէն ու ըլլալուններէն քան զամէնն ահաւոր է։

Բայ 'ի երկայնաշար լեռնային տարածութենէ, այս երկաթուղին արուեստական արտաքոյ կարգի գծուարութիւններ կ'ընծայէ լեռնանցից անձկութեանցը պատճառաւ՝ որոնց մէջէն պիտի տարածէ իր բազուկները, ուզելով խորշիլ մեծագոյն ծախքէ և ժամանակի կորստանէ՝ լեռներ ծակելով ու գետնափոր ճամբաներ բանալով անբաւ երկայնութեամբ։ Առաջարկութիւնն է կապել Վրաստիկական, որ է հարաւագոյն կէտն ուր կը հասնին Եւրոպայի Ռուսաստանի երկաթուղիքն, թիֆլիզու հետ՝ որ կովկասու մայրաքաղաքն է և առ այս ուրիշ բան չի մնար ընտիր, բայց եթէ ընդհանրապէս հետեիլ վրաստանու այժմեան զինուորական գեղեցիկ ճամբուն ընթացիցը, որուն ձայրագոյն բարձրութիւնն է 7800 ոտք ծովուն երեսէն, սակայն մէջ տեղուանքն այնպիսի դարձուածներ ունի որ շատ յարմար կուգան երկաթուղոյ։